

نقش و تأثیر آیات قرآن در معماری مساجد (با تأکید بر کتیبه‌های قرآنی مسجد جامع اصفهان)

نانسی ساکی^۱

استادیار گروه قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران، n.saki@scu.ac.ir

چکیده

مسجد به‌عنوان یک مکان عبادی-سیاسی، موضوعی است که قرآن با نگرشی کامل و دیدگاهی جامع بدان آن پرداخته است. نوع عبارت، تأکید و میزان پرداختن به هر موضوعی، بیانگر اهمیت و جایگاه آن در قرآن کریم است. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌ها در مساجد هم‌گونه‌های معماری مذهبی بوده است. به‌گونه‌ای که بخش مهمی از آثار ماندگار معماری جهان را فضاهای آرامگاهی و عبادتگاهی تشکیل می‌دهد. معماری مساجد به‌عنوان فضاهای عبادتگاهی مخصوص دین اسلام، مهم‌ترین نمود معماری اسلامی محسوب می‌شود که در پهنه گسترده جغرافیای سرزمین‌های اسلامی از تنوع و گونه‌گونی خاصی از نظر نحوه طراحی و چگونگی برخورد با اقلیم خاص آن مناطق برخوردار است. روش تحقیق در این پژوهش کیفی و تکنیک تحلیل متن براساس داده‌های کمی بوده و از مباحث انتزاعی پرهیز شده است. نتیجه این بررسی حاکی از آن است که نمونه‌ها و گونه‌های متنوعی از مساجد با کتیبه‌های قرآنی متنوع در دوره‌های مختلف تاریخی و نیز در مناطق مختلف اقلیمی-جغرافیایی قابل مشاهده و بررسی است. توجه انحصاری این پژوهش به کتیبه‌های مسجد جامع اصفهان است. این امر میزان ترقی و تأثیرپذیری و تحولات بنیادین در معماری، خلاقیت سازندگان و هنر طراحی آن را نمایان می‌کند.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی جایگاه آیات قرآن در معماری اسلامی.
 ۲. بازشناسی مضامین قرآنی در کتیبه‌های قرآنی مسجد جامع اصفهان.
- سؤالات پژوهش:**
۱. آیات قرآنی چه جایگاهی در معماری اسلامی دارد؟
 ۲. مضامین قرآنی چه نقشی در کتیبه‌های قرآنی مسجد جامع اصفهان دارد؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۴۸

دوره ۱۹

صفحه ۴۶۸ الی ۴۸۴

تاریخ ارسال مقاله: ۱۳۹۹/۰۵/۲۸

تاریخ داوری: ۱۳۹۹/۰۸/۰۱

تاریخ صدور پذیرش: ۱۳۹۹/۱۰/۰۳

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۱۲/۰۱

کلمات کلیدی

معماری اسلامی، آیات قرآن، کتیبه‌های قرآنی، مسجد جامع اصفهان.

ارجاع به این مقاله

ساکی، نانسی. (۱۴۰۱). نقش و تأثیر آیات قرآن در معماری مساجد (با تأکید بر کتیبه‌های قرآنی مسجد جامع اصفهان). مطالعات هنر اسلامی، ۱۹(۴۸)، ۴۶۸-۴۸۴.

dor.net/dor/20.1001.1.1735708.1401.19.48.3.3

dx.doi.org/10.22034/IAS.2020.259169.1448

مقدمه

پس از نزول اسلام، با ورود دین جدید و گسترش آن به طبع نوع معماری و شهرسازی و از جمله آن، معماری مساجد در شهرهای اسلامی تغییر یافت. اسلام به عنوان دینی اجتماعی از همان ابتدا نیاز به محلی جهت تبلیغ، اطلاع‌رسانی، انجام آداب و رسوم اجتماعی و... نیاز داشت. آنچه در ابتدای امر به منظور برآورده ساختن نیازهای اجتماعی به وجود آمد، مسجد بود. مساجد در ابتدا محل تجمع، اقامه نماز، محل شورا و تصمیم‌گیری در مورد امور مهم دولتی بود سپس جنبه اقتصادی و سیاسی به خود گرفت که این جوانب در طی قرون مختلف با تحولات قومی، تغییرات دولتی و حکومتی قوت و یا ضعف به خود گرفته است. نکته قابل توجه دیگر اینکه اسلام به عنوان دین متعادل و کاملاً اجتماعی تمامی مسائل خصوصی و اجتماعی یک فرد را مشخص کرده است. به پا کردن بنایی به نام مسجد هدف و انگیزه نیست؛ بلکه مقاصد اهمیت دارد که موجب پدید آمدن مسجد می‌شود. مسجد باید نخست بر محور توحید، اتحاد و همدلی مؤمنان باشد و اساس آن تقوا، ایمان به خدا و اقامه نماز قرار گیرد. در آیه ۱۷ و ۱۸، سوره توبه آمده است: «مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ أَنْ يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللَّهِ شَاهِدِينَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ بِالْكَفْرِ أُولَٰئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ وَفِي النَّارِ هُمْ خَالِدُونَ إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَحْشَ إِلَّا لِلَّهِ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ»، مشرکان را نرسد که مساجد خدا را آباد کنند؛ در حالی که به کفر خویش شهادت می‌دهند. آنانند که اعمالشان به هدر رفته و خود در آتش جاودانند. مساجد خدا را تنها کسانی آباد می‌کنند که به خدا و روز بازپسین ایمان آورده و نماز برپا داشته و زکات داده و جز از خدا نترسیده‌اند؛ پس امید است که اینان از راه‌یافتگان باشند.

این آیه‌ها پس از نفی نقش مشرکان در بنای مسجد، تعمیر آن را مخصوص اهل ایمان می‌داند و سپس صفاتی را بیان می‌کند که در واقع پیش‌شرط‌های انتخاب مدیریت مسجد است. اگر اهل ایمان این سه شاخصه اساسی را داشته باشند، شایسته ساخت مسجد هستند. اینکه قرآن برای افرادی که می‌خواهند مسجد بسازند شرط می‌گذارد، گویای این است که مسجدها از دیدگاه قرآن ارزش و اعتبار فراوانی دارد. همچنین، در آیه ۱۰۷ و ۱۰۸ سوره توبه می‌خوانیم: «وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا وَكُفْرًا وَتَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَارْضَادًا لِّمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ وَلَيَحْلِفْنَ إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا الْحُسْنَىٰ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ لَا تَتَّمِّمُوا فِيهِ أَبَدًا لِمَسْجِدٍ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَىٰ مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ»، و آن‌هایی که مسجدها را ساختند که مایه‌ی زیان و کفر و پراکندگی میان مؤمنان است و [نیز] کمین‌گاهی است برای کسی که قبلاً با خدا و پیامبر او به جنگ برخاسته بود و سخت سوگند یاد می‌کنند که جز نیکی قصدی نداشتیم [ولی] خدا گواهی می‌دهد که آنان قطعاً دروغگو هستند هرگز در آنجا مایست؛ چراکه مسجدها از روز نخستین بر پایه‌ی تقوا بنا شده سزاوارتر است که در آن [به نماز] ایستی [و] در آن مردانی‌اند که دوست دارند خود را پاک سازند و خدا کسانی را که خواهان پاکی‌اند دوست می‌دارد. بر این اساس، مسجد به عنوان یکی از مراکز مهم اسلامی از ابتدا تاکنون به عنوان نیازی اجتماعی سیر تحول خاص خود را طی کرده است. پیامبر اسلام پس از هجرت به مدینه اقدام به ساخت مکانی جهت اجتماع مردم

نمودند. ضرورت وجود مکانی جهت اجتماع مردم، شنیدن آیات وحی، برگزاری نماز و مراسمات خاص، شورا و مشورت در امور اجتماعی و... شاید دلایل کافی برای ساخت چنین بنایی باشد. در سال‌های بعد باتوجه به نیازهای هرشهر، مساجد کارکردهای مختلفی به خود گرفتند؛ تاآنجا که در قرون نهم و دهم هجری مساجد به‌طور شبانه روزی باز بودند. به همان میزان تخصصی‌شدن کارکردها، معماری آن نیز مشخص‌تر می‌شد. آنچه در این پژوهش مدنظر است دستیابی به این امر که آیا معماری مساجد در گذر تاریخ و برهه‌های زمانی متفاوت تغییر کرده است؟ آیا این رشد در معماری متأثر از ساخت‌وساز طرح‌های غربی بوده است؟ و دیگر آن که آیا طرح، نقش و نگارهای اسلامی از آغاز صدر اسلام تاکنون شکل اولیه و اصیل خود را حفظ کرده است؟ و پرسش دیگر اینکه آیات قرآنی استفاده شده چه تناسبی با اهداف بانی داشته است؟ سؤال ۱: نقش و تأثیر آیات قرآن در معماری مساجد چیست؟ سؤال ۲: نقش و تأثیر کتیبه‌های قرآنی در مسجد جامع اصفهان چیست؟

بررسی پیشینه پژوهش حاکی از این است که مطالعاتی درباره کتیبه‌های مسجد جامع اصفهان انجام شده است که در ادامه به بخشی از آن‌ها اشاره می‌شود. قاسمی سیجانی و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل مضمون کتیبه‌های قرآنی ورودی و محراب‌های مسجد جامع اصفهان پرداخته‌اند. در این پژوهش به تحلیل مضمونی کتیبه‌ها پرداخته شده است. پژوهش حاضر به روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای به رشته تحریر درآمده است.

۱. مفاهیم محوری پژوهش

۱.۱. اهمیت و تأکید قرآن بر ساخت مساجد

واژه مسجد، از جمله واژگانی است که قرآن بر آن تأکید می‌کند و ۲۸ بار به آن اشاره کرده است. اینکه قرآن با عباراتی قابل توجه بر مسجد تأکید می‌کند و آن را جایگاهی الهی می‌داند که باید آلودگی‌های ظاهری و باطنی را از آن زدود، اهمیت جایگاه مساجد را بیان می‌کند. در آیه ۱۷ و ۱۸، سوره توبه آمده است: «مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ أَنْ يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللَّهِ شَاهِدِينَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ بِالْكَفْرِ أُولَٰئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ وَفِي النَّارِ هُمْ خَالِدُونَ إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَلَمْ يَخْشَ إِلَّا اللَّهَ فَعَسَىٰ أُولَٰئِكَ أَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ»، مشرکان را نرسد که مساجد خدا را آباد کنند؛ درحالی که به کفر خویش شهادت می‌دهند. آنانند که اعمالشان به هدر رفته و خود در آتش جاودانند. مساجد خدا را تنها کسانی آباد می‌کنند که به خدا و روز بازپسین ایمان آورده و نماز برپا داشته و زکات داده و جز از خدا نترسیده‌اند؛ پس امید است که اینان از راه‌یافتگان باشند. این آیه‌ها پس از نفی نقش مشرکان در بنای مسجد، تعمیر آن را مخصوص اهل ایمان می‌داند و سپس صفاتی را بیان می‌کند که در واقع پیش‌شرط‌های انتخاب مدیریت مسجد است. اگر اهل ایمان این سه شاخصه اساسی را داشته باشند، شایسته ساخت مسجد هستند. اینکه قرآن برای افرادی که می‌خواهند مسجد بسازند شرط می‌گذارد، گویای این است که مسجdsازی از دیدگاه قرآن ارزش و اعتبار فراوانی دارد. همچنین، در آیه ۱۰۷ و ۱۰۸ سوره توبه می‌خوانیم: «وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا وَكُفْرًا وَتَفْرِيقًا بَيْنَ

الْمُؤْمِنِينَ وَإِرْصَادًا لِّمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ وَلِيَحْلِفَنَ إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا الْحُسْنَىٰ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ لَا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا لِمَسْجِدٍ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَىٰ مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ فِيهِ رَجُلٌ يَحِبُّونَ أَنْ يَتَّطَّهَرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ» و آن‌هایی که مسجدی اختیار کردند که مایهٔ زیان و کفر و پراکندگی میان مؤمنان است و [نیز] کمین‌گاهی است برای کسی که قبلاً با خدا و پیامبر او به جنگ برخاسته بود و سخت سوگند یاد می‌کنند که جز نیکی قصدی نداشتیم [ولی] خدا گواهی می‌دهد که آنان قطعاً دروغگو هستند هرگز در آنجا مایست؛ چراکه مسجدی که از روز نخستین بر پایهٔ تقوا بنا شده سزاوارتر است که در آن [به نماز] ایستی [و] در آن مردانی‌اند که دوست دارند خود را پاک سازند و خدا کسانی را که خواهان پاکی‌اند دوست می‌دارد. این آیه‌ها نخست خطر جریان نفاق را برملا می‌کند و سپس، نقشهٔ شوم آنان را بازگو می‌کند. پرداختن قرآن به جزئیات مطالب مربوط به مسجد گواه دیگری است بر ارزش والا و گران‌بهای مسجد. همچنین، تأکید قرآن کریم در آیه‌های مختلف، دال بر اهمیت جایگاه مسجد در آن است؛ زیرا تأکید و بیان قرآن کریم که حکمت مطلق است بهترین مؤید ارزش الهی این پایگاه است؛ آیه‌هایی مانند «قُلْ أَمَرَ رَبِّي بِالْقِسْطِ وَأَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ» (اعراف/۲۹) بگو پروردگرم امر به عدالت کرده است و توجه خویش را در هر مسجدی به سوی او کنید - «يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ» (اعراف/۳۱) ای فرزند آدم! زینت خود را به هنگام رفتن به مسجد با خود بردارید. «وَ أَنْ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا» (جن/۱۸) مسجدها از آن خداست؛ پس باید احدی جز او را نخوانید. آنچه از ظاهر آیه روشن می‌شود این است که باید به اخلاص در فکر و عمل توجه شود؛ زیرا شخص با ایمان باید بداند مسجد خانهٔ خداست، در آن، فقط باید خدا خوانده شود و ذکر و عبادتی غیر الهی نباشد. نکتهٔ اساسی‌تر آن است که شکل و تأسیس مسجد باید خدامحور باشد؛ یعنی غیر خدا در نیت و اندیشهٔ انسان جایی نداشته باشد و انگیزهٔ تأسیس مسجد باید برای خدا باشد. این آیات و سایر آیات در حوزه مسجد و مسجدمسازي نشان از اهمیت جایگاه آن در قرآن دارد و همین امر سبب شده است که همه کشورهای اسلامی به‌ویژه ایران مسجدمسازي و به‌تبع آن معماری بی‌نظیر آن را پراهمیت تلقی کنند و عامل رشد و ترقی در ساخت‌وساز آن شده است.

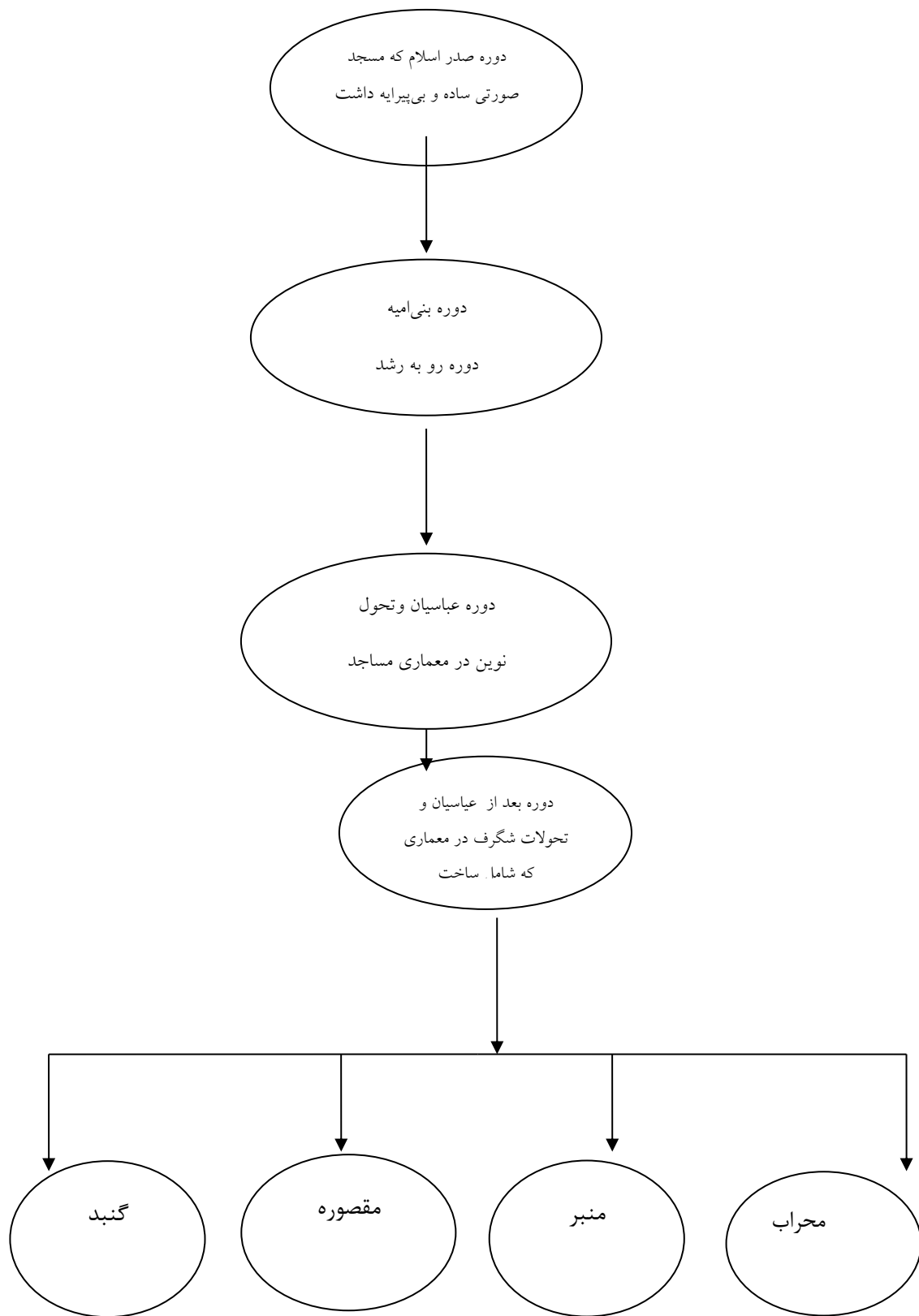
۱.۲. بستر تاریخی معماری مساجد

بشر بر پایهٔ فطرت خود، توحید و یگانگی خداوند را درک می‌کند و ذات پاک حق را از وابستگی به زمان و مکان خاص، منزّه می‌داند. با این حال، گویا یک گرایش فطری دیگر نیز او را وادار می‌کند تا در مکانی که انتساب بیشتری با خداوند دارد به عبادت او بپردازد. گویا جایگاهی که منسوب به خداست، بهتر می‌تواند بشر را از امواج دغدغه‌ها و اضطراب‌ها دور و به ساحل آرامش نزدیک کند. از همین رو، تاریخ معبد و پرستش‌گاه، به اندازه عمر انسان قدمت دارد. باستان‌شناسان از معبدهایی خبر می‌دهند که از آغاز پیدایش انسان وجود داشته‌اند. قرآن مجید نیز نام معروف ادیان الهی را با نام پرستش‌گاه‌های آن‌ها همراه کرده است. «الَّذِينَ أَخْرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بَغَيْرِ حَقٍّ إِلَّا أَنْ يَقُولُوا رَبَّنَا اللَّهُ وَ لَوْ لَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَهْدَمَتْ صَوَامِعُ وَ بِيَعٌ وَ صَلَوَاتٌ وَ مَسَاجِدُ يُذْكَرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا وَ لَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ» (حج: ۳۹) همان کسانی که بناحق از خانه‌هایشان بیرون رانده شدند. [آنها گناهی نداشتند] جز اینکه می‌گفتند: «پروردگار ما خداست» و اگر خدا بعضی از مردم را با بعضی دیگر دفع نمی‌کرد، صومعه‌ها

و کلیساها و کنیسه‌ها و مساجدی که نام خدا در آن‌ها بسیار برده می‌شود، سخت ویران می‌شد، و قطعاً خدا به کسی که [دین] او را یاری می‌کند، یاری می‌دهد، چرا که خدا سخت نیرومند شکست‌ناپذیر است. پیروان ادیان گذشته وظیفه داشتند که نماز را فقط در پرستشگاه‌های خود به‌جا آورند و نمازگزاران در خارج از معبد، تنها از روی ناچاری برای آنان روا بوده است.

در اسلام با آن که بر نمازگزاران در مسجد تأکید فراوان شده، ولی نماز در خارج از مسجد نیز صحیح است و این حکم الهی علاوه بر آن که کار را برای امت پیامبر آسان کرده است. درحقیقت، با آنکه همه زمین با خداوند نسبت یکسانی دارد، ولی خداوند به لطف خویش با مسجد، معامله خانه را می‌کند؛ یعنی آن‌ها را محل دیدار و مجلس انس و زیارت قرار داده است. این بدین معناست که تعیین مجلس دیدار و حضور را به اختیار ما واگذار فرموده و این از بزرگ‌ترین بزرگواری‌هاست (فهری، ۱۳۴۸: ۲۳۸-۲۳۹). با آنکه همه گستره خاک برای امت پیامبر همچون، مسجد است، ولی مسجد به معنای اصطلاحی آن، جایگاه و محفلی ویژه برای عبادت خالصانه به‌شمار می‌رود. از همین‌رو، جنبه‌های عبادی مسجد، از دیگر جنبه‌های آن برجسته‌تر و پرفروغ‌تر می‌نماید. به همین‌رو ساخت مسجد در دوره صدر اسلام آغاز گردید و به سرعت گسترش یافت. البته در خصوص معماری آن باید اذعان داشت که طرح اولیه آن بسیار ساده بوده و در دوره‌های بعد به اوج شکوفایی خود رسید (مهدوی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۳: ۲) به این نکته نیز باید توجه کرد که دگرگونی و تغییر شکل مسجد رابطه‌ای نزدیک با دگرگونی مفهوم دولت اسلامی، منطقه‌ای و محلی شدن آن دارد. این دگرگونی را می‌توان در چهار دوره مشخص از دگرگونی و تحول مساجد دریافت. پس می‌توان گفت معماری مساجد باتوجه به دگرگونی‌های دول اسلامی در طول تاریخ در چهار دوره ذیل قابل ترسیم است:

۲. دوره‌های معماری براساس تغییر و تحول دول اسلامی

دوره اول: که زمان برگزیده شدن رسول خدا (ص) به نبوت و در واقع صدر اسلام می‌باشد که مسجد صورتی ساده و بی‌پیرایه داشت.

دوره دوم: در دوره بنی‌امیه علاوه بر تحول مسجد در ارتباط با قدرت دولت اسلامی، دارالاماره نیز در کنار آن برپا می‌شود که با مسجد فاصله‌ای اندک داشت.

دوره سوم: دوران خلافت عباسیان را شامل می‌شود که دوره آغاز حکومت فرهنگی-سیاسی در کل امپراطوری و به معنای خاص در ایران است. قدرت مذهبی از قدرت سیاسی دولت خارج می‌گردد که منجر به جدایی جامع از دارالاماره می‌شود و مکتب شیعه پا می‌گیرد.

دوره چهارم: عمدتاً به ظهور حکومت‌های قدرتمند محلی در زمان عباسیان برمی‌گردد. در این دوره، شریعت اسلامی بنابه مصالح حکومت‌های محلی و منطقه‌ای تغییرات عمده‌ای می‌یابد و بیش از پیش رنگ و روی محلی و منطقه‌ای به خود می‌گیرد. در این تغییرات ساختار درونی مسجد نقش اساسی داشت که عمده‌ترین آن‌ها عبارتند:

محراب: محراب به‌عنوان عامل هادی در مسجد عملکرد پیدا کرد که جهت‌دهی کلی مسجد را که رو به سمت قبله ساخته می‌شود، در درون مسجد هدایت کرد.

منبر: منبر ابتدا در نماز جمعه به کار رفت. عامل ایجاد منبر را می‌توان خطبات سیاسی-اجتماعی نماز جمعه دانست. نیاز به دیده شدن و شنیده شدن صدای امام جمعه، این نیاز را کاملاً توجیه می‌کند.

مقصوره: یک فضای محصور مربع شکل در درون مسجد و در مجاورت محراب می‌باشد.

گنبد: بهترین مکان برای قرارگیری گنبد در درون مسجد طبعاً نزدیک محراب بود زیرا به‌عنوان بخشی از رابطه‌ی پیچیده‌ای به‌شمار می‌آید که بین محراب، منبر، مقصوره و راهروی مرکزی برقرار می‌شد. این دوره از مهم‌ترین دوران شکوفایی ساخت‌وساز مساجد و ایجاد تحولات بنیادین در معماری می‌باشد و تا دوران اخیر ادامه داشته است به همین دلیل به دوران طلایی شهرت یافته است (ریانی، حاجی بابائی، ۱۳۸۳: ۳۳). اما در یک طرح جامع بایستی اذعان کرد که اولین الگو در ساخت مساجد، مسجد حضرت محمد (ص) بود که در شهر مدینه ساخته شده و به‌عنوان نخستین و قدیمی‌ترین مسجد در جهان مطرح است. این الگو کم‌کم بر اثر گذر زمان در کشورهای اسلامی توسعه پیدا کرد، از جمله در کشور ایران که این الگو براساس معماری ایرانی فرم می‌گیرد؛ چراکه معماری ایرانی با سابقه تاریخی که داشته است، در ساخت مساجد اثرگذار بوده است.

۳. ویژگی‌های ساختمانی مسجد و تأثیر آن در طرح ساختمانی غرب

یکی از ویژگی‌های مساجد این است که ایده اصلی اسلام که مساوات و سادگی است در ساخت آن رعایت شود به همین دلیل در گذشته مساجد را به شکل مربع و مربع مستطیل می‌ساختند اشکان پنج‌ضلعی و هشت‌ضلعی بیشتر در ساخت مقابر و آرامگاه‌ها به کار می‌برند، صفوف نمازگزار باید به‌صورت منظم باشد بنابراین مساجدی که در دوران معاصر ساخته می‌شود به‌صورت هشت‌ضلعی بوده و درحقیقت این‌گونه به‌نظر می‌رسد که ساختاری به‌مانند آرامگاه‌ها به‌خود گرفته‌اند. البته معماری و سبک ساختمانی مساجد که طرح اصیل اسلامی است در جایگاه خود بی‌نظیر و شگفت‌انگیز

است. تا آنجایی که هنگامی که در سال ۱۰۹۹، اورشلیم به دست سپاهیان صلیبی افتاد (حاج تقی، ۱۳۹۱: ۴۱۱). فاتحان مسیحی چنان مسحور زیبایی مسجدالاقصی و گنبدالصخره آن شدند که با وجود تنفر از دشمنانشان، به جای ویران کردن، مسجد را بدون کوچک‌ترین تغییری به کلیسا تبدیل کردند و مشابه آن را بعدها در ساختن بسیاری از کلیساهای اروپا از جمله «تمپل چرچ-لندن» به کار بستند. از آن پس قلاع نظامی به سبک قلعه‌های اسلامی ساخته شد و پیروی از سبک خانه‌سازی اسلامی در سراسر اروپا رواج یافت. آنان که در آغاز تردیدی در برتری نیروی نظامی خود نداشتند و منتظر بودند که با دشمنی نادان و کینه‌توز روبه‌رو شوند، دیری نگذشت که دریافتند مسلمانان دارای آن‌چنان تمدن و فرهنگ خیره‌کننده‌ای هستند که می‌بایست در مقابلش به تواضع سر فرود آورد. (<https://fa.wikipedia.org>). امروزه بسیاری از بناهای باشکوه سراسر اروپا و آسیای صغیر یادآور دوره‌هایی است که تبادل فرهنگی میان اروپاییان و مسلمانان (چه در زمان صلح و چه در زمان جنگ) که هم‌اکنون رونق بیشتری یافت. شناخت همبستگی یا تفاوت‌های گوناگون میان اندیشه معماران در میان ملت‌ها این فرصت را لااقل برای فرهیختگان و صاحب‌نظران در حوزه معماری اسلامی به‌ویژه در خصوص مساجد و اماکن متبرکه چون ضریح مطهر امام رضا (ع) و ضریح مطهره حضرت معصومه (ع) و... پیش می‌آورد که به آن چه داشته‌ایم و داریم به‌نظری متفاوت بنگرند و دیدگاه‌ها و نگرش‌هایی نوین با اهداف و ابداعی جدید را تکامل بخشند. این کار می‌بایست جبراً، بر زمینه‌هایی بر ادراکات قابل انعطاف در زمینه فلسفه و اندیشه معماری ایران در شرایطی تکیه کند که سنت‌های نیرومند پژوهشگری در جهان و فشار ناشی از حجم عظیم اطلاع‌رسانی و انتشاراتی معاصر، انجام هرگونه نگرش را تحت‌الشعاع خود قرار می‌دهند (حسین‌زاده خراسانی، ۱۳۸۹: ۳۳).

۴. طراحی نوین معماری مساجد

طراحی خلاقانه مسجد برای معماران کنونی با در نظر گرفتن توأمان ارزش‌های زیبایی‌شناسانه جدید و نیز ارزش‌های نمادین و فکری و مذهبی جامعه، از دشواری‌ها و پیچیدگی‌های خاصی برخوردار است. بخش عمده‌ای از این پیچیدگی به برداشت‌ها و تصاویر ذهنی مردم از سوژه مسجد و نیز اندیشه‌های مذهبی و سنت‌گرای موجود در میان اقشار مختلف جامعه برمی‌گردد. تفکر و ذهنیت غالبی که امروزه از مسجد در فضای فکری جامعه وجود دارد، لزوماً بنایی با گنبد و طاق و منار می‌باشد. این تصویر ذهنی به یک‌باره و در شرایط حاضر ایجاد نشده است، بلکه طی قرن‌ها در ذهن مردم شکل گرفته و به آسانی نمی‌توان آن را تغییر داد و یا از بین برد (علم‌بیگی، ۱۳۹۱: ۳۵).

طراحی مسجد در دوره معاصر نیازمند خلاقیت و اندیشه‌های جدیدی است که بتواند فرم‌های جدید معماری امروز را به نوعی با ارزش‌های فکری و نمادین موجود در جامعه تطابق دهد و الگو یا الگوهای جدید و نسبتاً پایداری از طراحی مسجد را به جامعه عرضه کند. ذکر این نکته نیز ضروری است که باتوجه‌به اینکه عصر حاضر عصر کثرت اندیشه‌ها و نظریه‌هاست، دیگر نمی‌توان در دوره معاصر یک الگوی ثابت برای معماری مسجد متصور شد، بلکه به تعداد طراحان و معماران موجود، الگوهای مختلف و متنوعی برای طراحی مسجد وجود خواهد داشت. آنچه در این میان از اهمیت

خاصی برخوردار است، ارائه نمونه‌های موفق از معماری مسجد در دوره کنونی می‌باشد؛ به طوری که این نمونه‌ها با ارزش‌های و نمادهای ذهنی مردم سازگار بوده و در فضای فکری جامعه از مقبولیت برخوردار باشند. معماران معاصر ایران رویه‌های مختلفی را در طراحی مسجد اتخاذ کرده‌اند (حمزه‌نژاد، عربی، ۱۳۹۳: ۴۸-۴۹). نکته مهمی که در معماری اماکن مذهبی باید در نظر داشت، توجه به الگوهای طراحی و مفاهیم نهفته آن‌ها است که می‌تواند ما را در آفرینش فرم‌های متنوع و جدید یاری رساند، بدون اینکه متوسل به بازنمایی فرم‌های سنتی شویم. برای طراحی نمادهای مسجد همچون گنبد و منار باید در فلسفه پیدایش این عناصر دقت و تأمل کرد. به عنوان مثال کاربرد گنبد در ابتدا دلیل سازه‌ای داشته و به مرور زمان تبدیل به یک نماد یا نشانه برای مسجد شده است. پس اکنون اگر از گنبد استفاده کنیم، تنها می‌تواند نمادپردازی باشد، بنابراین اگر گنبد را به عنوان یک نشانه بپذیریم، چه دلیلی دارد که از همان گنبد‌های سنتی استفاده کنیم. آیا نمی‌توان نمادها را با فرم‌های جدید به روز کرد و با تکنولوژی روز مطابقت داد و در عین توجه به گذشته، نیم نگاهی به آینده داشت؟ همین مسئله در مورد منار و سایر عناصر سنتی طراحی مسجد نیز صدق می‌کند. به بیان دیگر، نمادها و نشانه‌های تاریخی مسجد (گنبد، منار و سردر) می‌توانند در قالب فرم‌های مدرن به نشانه‌های جدید معماری امروزی مسجد تبدیل شوند.

خلاصه آن که معماری مسجد صرف نظر از یک فرم خاص و محدود باید بگونه‌ای باشد که هر انسانی را به خضوع و سجود در برابر خداوند متعال وادارد. در عین حال، نمای بیرونی مسجد و حجم کلی آن باید تا حدودی بیانگر کاربری مذهبی - فرهنگی آن باشد. فرهنگ‌سازی و تغییر نگرش مردم نسبت به معماری نوین مسجد، وظیفه سنگینی است که بر دوش همه معماران است و بدیهی است این امر با تلاش معدودی از معماران و در یک مدت‌زمان محدود محقق نمی‌شود (نوبهار، بی‌تا: ۱۰/۲).

بی‌شک معماری اسلامی در مقطع خاصی مدیون معماری ایرانی اسلامی یا بهتر بگوییم معماری شیعه است. اینکه هنرمندان ایرانی به چه اندازه در رونق دین از طریق معماری خاص خویش در ساخت مساجد تأثیر گذارده بودند، چیزی نیست که تنها در کتاب‌های شیعی یافت شود بلکه امری است بدیهی که در تمامی کتاب‌های هنری جهان اسلام و حتی غیراسلامی به آن اشاره شده است. تأثیرپذیری بسیاری از بناهای عظیم جهان اسلام همچون مسجدالحرام از هنر معماری شیعی، در ساخت مسجد نشان‌دهنده عمق بالای تأثیرگذاری این حوزه در هنر جهان اسلام است. اکنون بسیاری معتقدند دست‌هایی نیز وجود دارد که می‌خواهد این نگاه لطیف شیعی را از میان مساجد جهان اسلام بردارد. در این میان، اما آنکه اکنون مساجد کشورمان با داشتن پیشینه‌ای قطور در این زمینه چقدر تبلور هنر ایرانی اسلامی در ساخت مساجد هستند، بحثی دیگر است که این روزها چندان اوضاع و احوال خوبی ندارند.

۵. مساجد تجلی‌گاه ویژگی‌های فرهنگی و هنری جهان اسلام

طراحی مکان‌های مقدس مذهبی در همه ادیان از مهم‌ترین طرح‌ها و فضاها محسوب می‌شود چون تجلی جنبه‌های هنری و نمادپروازی هر دینی را در این مکان‌ها می‌بینیم، درحقیقت مساجد مهم‌ترین تجلی ویژگی‌های فرهنگی و هنری جهان اسلام به‌شمار می‌آید (حسن نبوی، ۱۳۸۲: ۸-۳).

مساجد به انواع گوناگون مساجد جامع، ناحیه ایف محله‌ای و نمازخانه‌ای تقسیم‌بندی می‌شود، مساجد جامع به این جهت اهمیت دارند که در طول تاریخ بیشترین سرمایه‌گذاری مالی، معنوی و هنری برای طراحی آن‌ها صرف شده به همین دلیل در ایران و کشورهای اسلامی بیشترین تجلیات هنری را می‌توان در مساجد دید (آذرنوش، ۱۳۷۹: ۱۶۳-۱۶۴). به‌عنوان نمونه در حوزه کاشیکاری، آجرکاری و گچبری بهترین ابداعات در مساجد مشاهده می‌شود. نکته مهمی که در طراحی مساجد وجود دارد، این است که علاوه بر ویژگی‌های فرهنگی، هنری و دینی طرح‌های ملی در طراحی مساجد معاصر در نظر گرفته به‌گونه‌ای که متناسب با شرایط امروز باشد؛ به‌عبارتی دیگر، مساجد امروز نه‌تنها باید در ادامه مساجد کهن باشد بلکه لازم است ویژگی‌های این دوره نیز در آن‌ها منعکس شود. مساجدی که به‌طور عمده به تقلید از گذشته ساخته می‌شوند کمتر ابداعات هنری در آن به چشم می‌خورد، این نوع از فضاها به لحاظ خلاقیت هنری غالباً در سطح عالی ارزیابی نمی‌شود و نشان‌دهنده تکامل طراحی معاصر نیست. نوع دیگری از مساجدی که ساخته می‌شوند ارتباط فرهنگ با اصول طراحی گذشته به‌خوبی لحاظ نمی‌شود و نوعی گسست فرهنگی و هنری در آن‌ها دیده می‌شود به‌نظر می‌رسد این نوع مساجد نیز به حد کافی تداوم‌بخشنده فرهنگ معماری ایرانی و اسلامی نیست. مساجدی هم هستند که در طراحی آن‌ها از ویژگی‌های معماری سنتی ایرانی استفاده و در عین حال تلاش می‌شود ابداعات هنری متناسب با دوره معاصر در آن‌ها شکل گیرد به‌نظر می‌رسد این گروه از مساجد می‌توانند بالقوه امکان توسعه طراحی مساجد معاصر را فراهم کند.

۶. نقش آیات قرآن در تزئین و زیباسازی مساجد

نقش و نگارهای مأخوذ از آیات قرآن کریم بر روی دیوارهای مساجد این نکته را تأکید می‌کند که تارو پود حیات اسلامی از آیات قرآنی تنیده شده و از لحاظ معنوی متکی بر قرائت قرآن و اوراد واذکاری است که از آن کتاب آسمانی اخذ شده است. بر این اساس است که از آیات قرآنی جهت آراستن دیوارهای داخل و بیرون مسجد، بر روی سرستون‌های شبستان اصلی به‌عنوان نگاره و آرایه و نیز در تمامی بخش‌های کاشی‌کاری آیات قرآنی به‌کار برده شده است. این امر از ابتدا مرسوم بوده است اما شدت و جدیت نسبت به این امر در قرون بعدی بیشتر و در عصر حاضر به امری واجب تبدیل شده است. به‌گونه‌ای که بسیاری از سوره‌های کوتاه و پایانی قرآن بر روی سرستون‌ها یا کاشی نوشته شده است. این امر نشان می‌دهد که شیوه استفاده گسترده از آیات قرآنی در مسجد بی‌تأثیر از رقابت با شیوه گذشتگان نبوده است. ساخت مساجد بی‌شمار و تأکید ویژه در استفاده از آیات قرآنی در آن نشان‌دهنده توجه ویژه به این امر در تمام مقاطع تاریخی است.

در حدیثی، آمده است که آیا نقوش پدید آمده با گچ و رنگ‌ها در طرف قبله مسجد بلا مانع بحساب آمده است. از امام موسی بن جعفر (ع) می‌پرسند نماز خواندن در مسجدی که در طرف قبله، قرآن یا چیزی از ذکر خدا نوشته شده، بلا مانع است؟ حضرت پاسخ می‌دهند: اشکالی ندارد. همچنین از مسجدی که با گچ یا رنگ، در قبله‌اش نقش و نگار شده باشد سؤال شده حضرت فرمودند: مانعی ندارد (عاملی، ۱۴۱۴: ۴۹۴/۳). کاربرد نقوش و خطوط در زمینه آیات قرآن، به صورت غیر مستقیم، عبادتگاه را به یک کانون تبلیغ و ذکر تبدیل می‌کند و تأکید بر این امر است که به وسیله این هنر ساده، قرآن و یاد خدا در متن زندگی و عبادت مردم مسلمان، همواره مطرح است و این، اثر تربیتی دارد و پیوند زندگی و مذهب را می‌رساند. از سوی دیگر، کاربرد این نقش و نگارها بر روی دیوار و کاشی‌های مساجد و کتیبه‌های قرآنی قدمت خط قرآن و نیز عامل مهم در باستان‌شناسی جهت تعیین قدمت ساخت‌وساز و زمان و دوره ساخت مساجد به‌شمار می‌رود.

۷. بررسی آیات و خط در کتیبه‌های مسجد جامع اصفهان

دو کتیبه گچ‌بری در سال ۱۰۹۸ ه‍.ق در این ایوان ساخته شده؛ یکی از آن‌ها در قسمت بالا نوشته شده است و دیگری در پایین. کتیبه اول مضمونی مربوط به اهل بیت و اهل سنت دارد و کتیبه دوم مربوط به آداب شرعی و اخلاقی و فضیلت مسجد است. هر دوی آن‌ها به خط ثلث و در ابعادی حدود یک‌ونیم متر تا دو متر نوشته شده است (کارگر، ۱۳۹۵: ۸۱؛ گالدیری، ۱۳۸۰: ۳۵؛ همو، ۱۳۷۹: ۴۳). کتیبه محراب غربی به خط ثلث برجسته بر سنگ مرمر حک شده است. عبارت مربوطه صلوات بر پیغمبر و دوازده امام است (قال الله تعالی و ما ارسلناک الا رحمة العالمین) و در آخر هم سال اثر ذکر شده است (هنرفر، ۱۳۵۳: ۹۱). تصویر شماره (۱) یکی از کتیبه‌های قرآنی مسجد جامع اصفهان را منعکس ساخته است.

تصویر ۱- کتیبه قرآنی ورودی مسجد جامع اصفهان. منبع: نگارنده.

کتیبهٔ محراب شرقی شامل دو جزء می‌شود. در حاشیه (ان‌الله و ملائکه یصلون علی النبی یا ایها الذین آمنوا صلوا علیه و سلموا تسلیماً) حک شده و سپس صلوات بر دوازده امام همانند محراب غربی و در آخر هم سال اثر ۹۱۸ هـ ق نوشته شده است (قاسمی سیجانی، قنبری، شیخ شبانی، ۱۳۹۶: ۵۷).

تصویر ۲- کتیبه محراب مسجد جامع اصفهان. منبع: نگارنده.

در دو طرف این مدخل، دو ستون سنگی و مرمری وجود دارد که شامل نقوش برجسته‌ای است و عبارات دعای نادعلی به خط ثلث بر آن نوشته شده‌است؛ ستون سمت راست: «ناد علیا مظهر العجائب تجده عوناً لک فی النوائب» ستون سمت چپ: «کل هم و غم سینجلی بولایتک یا علی یا علی یا علی» (نصرتی، ۱۳۸۰: ۲۹؛ هایده، ۱۳۸۰: ۳۳) سردر باب‌الدشت: سر در باب‌الدشت در انتهای راهرویی قرار دارد که قدمت آن به عهد سلجوقیان می‌رسد و در قسمت جنوب‌غربی مسجد قرار دارد و دارای چهلستون شاه‌عباسی، منبت‌کاری و طاق‌های آجری است. بر کتیبه سردر آیه ۱ تا ۳ سوره جمعه حک شده‌است. دو کتیبه دیگر نیز موجود است که آیه ۱۲۷ سوره بقره بر آن حک شده‌است (نصرتی، ۱۳۸۰: ۳۰؛ قاسمی سیجانی، قنبری شیخ شبانی، ۱۳۹۶: ۵۸).

تصویر ۳- کتیبه سردر مسجد جامع اصفهان. منبع: نگارنده.

سردر جنوبی: در غرب گنبد خواجه نظام‌الملک یک در قدیمی دیگر وجود دارد که بر دو لنگه آن به خط ثلث بر زمینه لاجوردی «قال الله تبارک و تعالی و ان المساجد لله فلا تدعوا مع الله احدا» و آیه ۱۸ سوره جن حک شده است (جبل عاملی، ۱۳۹۱: ۴۴) نیز برخی آیات حک شده بر روی کاشی‌های تزئینی مسجد بوده است که به وسیله کاشی‌کاری، خطوط ثلث (علم‌بیگی، ۱۳۹۱: ۳۵) و مقرنس‌های آجری تزئین شده و صورت اصلی خود را حفظ کرده است. در این قسمت به وسیله خطوط کوفی کتیبه آیه ۱۸ و بخشی از آیه ۱۹ سوره آل عمران نوشته شده است. محراب ایوان شاگرد تماماً از سنگ مرمر ساخته شده و در دیوار جنوبی واقع شده است که آیه ۵۴ سوره مائده بر اطراف آن حک شده است. اطراف و بالای آن کتیبه‌ها و الواح مختلف حک شده است. اطراف محراب بر کاشی‌های کوچک به خط کوفی صلوات و درود بر چهارده معصوم حک شده، اما تنها شش لوح آن باقی مانده و مابقی مفقودند. دیوار شرقی که متعلق به ایوان کوچک واقع شده در ضلع شرقی ایوان شاگرد است، به وسیله خطوط گچ‌بری که در حاشیه آن انجام شده (اسماء‌الله، سوره حمد، اخلاص و آیه الكرسی نوشته شده است (پورنادری، ۱۳۹۴: ۱۳۰). متن اصلی که در صفه‌ای بزرگ گچ‌بری شده، شامل مربع و دایره‌های کوچک است که اسامی خداوند، نام محمد، ابوبکر، عمر، عثمان و علی در آن‌ها به خط کوفی حک شده است. در بعضی از دایره‌ها نام پیامبر و خلفای راشدین با هم نوشته شده و در بعضی دیگر عبارت «لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله» گچ‌بری شده است (همان).

۸. تطور خط عربی و نگارش آیات در کتیبه‌های مسجد جامع

در زمان نزول و کتابت اولیه قرآن، خط عربی در مرحله آغازین خود فاقد اعجام (نقطه‌گذاری) و اعراب (علامت‌گذاری) بود. به‌عنوان مثال برای نوشتن حروف ب، ت، ث، ی و ن تنها یک حرف به‌کار می‌رفت. این مشکل به‌علاوه مشکل نبودن علائم فتحه، ضمه، کسره و تنوین قرائت قرآن را با دشواری‌های زیادی روبه‌رو می‌کرد، که گاه تنها راه حل آن فقط از طریق سماع (شنیدن آن هم از زبان پیامبر) ممکن بود: «از این رو در صدر اول، قرائت قرآن فقط به سماع و نقل موکول بود و جز از طریق شنیدن، قرائت قرآن تقریباً ممتنع بود. مثلاً بین کلمه‌های «تبلو»، «نبلو»، «تتلو» و «یتلو» هیچ فرقی وجود نداشت (معرفت، ۱۳۸۶: ۷۹-۷۸) اما در مجموع این کتیبه‌ها مربوط به دوره تکمیل خط و در دوره رشد و شکوفایی رسم‌الخط بوده است لذا در دوره صفویان اوج زیبایی خط عربی بوده است و مشکل درج نقطه و اعجام در این نوع کتیبه‌ها دیده نمی‌شود برخلاف کتیبه‌های اولیه. زیرا براساس بررسی در مورد نقوش نوشتاری که محققان در اطراف جزیره عربی پیدا کرده‌اند، نظریه قابل‌قبولی درباره ظهور و پرورش کتابت عربی پیش از اسلام، ارائه داد (Abbott, ۱۹۹۳, p. ۴۴). با اینکه بحث‌های محققان درباره خط عربی و تاریخ آن پیش از اسلام، در مراحل اولیه آن قرار دارد (جوادعلی، ۱۹۵۰: ۲۰۱/۱) در عین حال، آن‌ها به یک سلسله نتایج علمی دست‌یافته‌اند و در انتظار کشفیاتی هستند که از نقوش، شواهد و آثار جزیره عربی به‌دست خواهد آمد تا شکاف‌های موجود در نظریه جدید را پر کند (طاهر، ۱۹۷۰: ۳۴۱/۷).

نتیجه‌گیری

نتایج به‌دست آمده از نوشتار فوق: ۱. این است که مسجد در اسلام، بر مبنای سادگی و دوری از تجمل و تزئین استوار است و عظمت آن در سادگی است. مساجد، سنگ زیر بنای تمدن مسلمین است و با آئین جدید اسلام، همراه و هم‌جهت پدید آمده و شکل گرفته است، لکن تمدن مسلمین هم به مانند سایر تمدن‌ها پیشرفت کرده و این خصوصیات، در کیفیت و سبک ساختن مساجد هم اثر گذاشته است. تأکید قرآن بر ساخت و نگهداری مساجد، از همان دوران صدر اسلام بوده و در دوره‌های بعدی نیز تداوم یافت. در عصر حاضر با توجه به تحولات بنیادین نظری و تکنولوژیکی ایجاد شده در حوزه معماری، طراحی مسجد به الگوهای موفق و همگام با تحولات زمانه دست یافته که این امر به خوبی کشورهای اسلامی مشهود است، به‌گونه‌ای که مساجد تجلی‌گاه ویژگی‌های فرهنگی و هنری جهان اسلام به‌شمار می‌رود. ۲. نیز این پژوهش نشان داد متن عمده کتیبه‌های ورودی‌ها و محراب‌های مسجد جامع اصفهان مذهبی است. بیشترین تعداد کتیبه‌های قرآنی ورودی‌ها و محراب‌های مسجد جامع اصفهان در دوره صفویه الحاق شده است. ۳. مضمون آیات انتخابی در ورودی‌ها اشاره به مسائلی در باب توحید و یگانگی خداوند ایمان و اعتقاد به معاد، نبوت و بعثت پیامبر و در نهایت آیاتی که در باب اهمیت مساجد آورده شده است. همچنین، مضمون آیات محراب‌ها اشاره به وقایع جامعه مسلمین از جمله تغییر قله مسلمین، بعثت پیامبر و رهبری توجه داشته است.

منابع

کتاب‌ها

قرآن کریم.

- آذرنوش، آذرتاش. (۱۳۷۹). «اصفهان». دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۹، تهران: مرکز پژوهش‌های ایرانی و اسلامی.
- طاهر، احمد مکی. (۱۹۷۰). دراسة فی مصادر الأدب، چاپ دوم، قم: دارالمعارف.
- جواد، علی. (۱۹۵۰). تاریخ العرب قبل الاسلام، بغداد: المجمع العلمي العراقي.
- حاج تقی، محمد. (۱۳۹۱). بررسی و نقد منابع اسلامی جنگ‌های صلیبی با تکیه بر الکامل ابن اثیر»، تهران: دانشنامه جهان اسلام.
- حرّ عاملی، محمدبن حسن. (۱۴۱۴). وسائل الشیعة، قم: آل‌البیت.
- حسین‌زاده خراسانی، محمود. (۱۳۸۹). خانواده، مسجد و نماز، قم: دفتر مطالعات و پژوهش‌های قم، وابسته به مرکز رسیدگی به امور مساجد کشور.
- فهری، احمد. (۱۳۴۸). پرواز در ملکوت، تهران: نهضت زنان.
- کارگر، عبدالرضا. (۱۳۹۵). مسجد جامع عتیق، موزه‌ای از در و عقیق. اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- علم‌بیگی، شهرام. (۱۳۹۱). «زیبایی‌شناسی خط در مسجد جامع اصفهان». تهران: هنر.
- گالدیری، اوژن. (۱۳۷۹). «گنبد نظام‌الملک در مسجد جامع اصفهان». تهران: آگه
- گالدیری، اوژن. (۱۳۸۰). مسجد جامع اصفهان. ترجمه عبدالله جیل عاملی. اصفهان: سازمان میراث فرهنگی.
- نصرتی، مسعود. (۱۳۸۰). «کتیبه‌های قرآنی مسجد جامع اصفهان». گلستان قرآن. تهران.
- معرفت، محمدهادی، علوم قرآنی، چاپ هشتم، قم: مؤسسه فرهنگی تمهید.
- نوبهار، رحیم. (بی‌تا). سیمای مسجد، تهران، نشر: بی‌جا.

مقالات

- پورنادری، حسین؛ پورنادری، ارغوان. (۱۳۹۴). «بررسی شاخص‌های معماری «کنج» و «شکل کتیبه» شبستان جنوب شرقی مسجد جامع اصفهان، به‌منظور شناخت گوشه‌ای از تحولات تاریخی آن». صغه، ۲۵(۲)، ۱۳۴-۱۱۹.
- جبل عاملی، عبدالله؛ پهلوان‌زاده، لیلا. (۱۳۹۱). «ثبت جهانی مسجد جامع عتیق اصفهان». دانش نما، ۲۱۰-۲۰۹.
- حسن نبوی، محمد. (۱۳۸۲). فرصت‌های تبلیغی را دریابیم، نشریه مبلغان، شماره ۵۸، ۱۲-۲.
- حمزه‌نژاد، مهدی؛ عربی، مائده. (۱۳۹۳). «بررسی اصالت ایرانی در مساجد نوگرای معاصر (مطالعه موردی طرح مسجد چهار راه ولی عصر (عج) تهران)»، فصلنامه مطالعات اسلامی شهر ایران اسلامی، شماره ۱۵، ۲۳-۱۲.
- ریانی، رسول؛ حاجی بابائی، مرتضی. (۱۳۸۳). «تأثیرپذیری معماری مسجد از تحولات اجتماعی و تأثیر آن بر شهرسازی دوره اسلامی». نشریه گلپنگ، شماره ۷ و ۸، ۳۳-۲۲.
- قاسمی سیچانی، مریم؛ قنبری شیخ شبانی، فاطمه؛ و قنبری شیخ شبانی، محبوبه. (۱۳۹۶). «تحلیل مضمون کتیبه‌های قرآنی ورودی‌ها و محراب‌های مسجد جامع اصفهان». پژوهش‌های معماری اسلامی، ۵(۳)، ۴۹-۶۵.
- مهدوی‌نژاد، محمدجواد؛ مشایخی، محمد؛ بهرامی، منیره. (۱۳۹۳). «الگوهای طراحی مساجد در معماری معاصر». فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی. ۲(۴)، ۱۰-۱۵.
- هایده، لاله. (۱۳۸۰). «مسجد جامع اصفهان، نگین معماری اسلامی ایران». گلستان قرآن. شماره ۷۲، ۲۷-۲۱.
- هنرفر، لطف‌الله. (۱۳۵۳). «قدیمی‌ترین سر در تاریخی مسجد جمعه اصفهان». هنر و مردم. شماره ۱۴۵.

Abbott. N . (۱۹۳۹). The Rise of the North Arabic script and it's development with a full description of the Kur'an manuscripts in the oriental institutes. The University of Chicago Press.